

A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetében 2009 tavaszán életre hívott 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhely (www.20szadhangja.hu) a maga szerény eszközeivel a magyar társadalomkutatás, ezen belül a kvalitatív módszerekkel készült kutatások örökségét kívánja gyarapítani. Műhelyünk összegyűjti, digitalizálja és közkinccsé teszi a kutatók által felajánlott interjúk, dokumentumok, stb. másolatait. A kutatóműhely célja a magyar szociológia „hangzó” örökségének leltárba vétele, a kvalitatív módszereket alkalmazó magyar szociológiai műhelyek történetének feltárása és dokumentálása, valamint új történeti szociológiai kutatások kezdeményezése az összegyűjtött interjúk bázisán. Sorozatunkban egy-egy, már feldolgozott és online elérhető gyűjteményt mutatunk be azzal a nem titkolt céllal, hogy a potenciális új kutatók érdeklődését a gyűjtemény iránt felkeltsük.

SZÁSZ ANNA LUJZA¹

SZUHAY PÉTER GYŰJTEMÉNYÉNEK BEMUTATÁSA

Szuhay Péter néprajztudós² több évtizede kutatja a magyarországi cigányság életét, kultúráját, történeteit. Tekintélyes életművében viszonylag marginális szerepet kap a roma holokauszt tapasztalatának feltárása és emlékezetének tanulmányozása, mégis az általa vezetett, „Jogfosztástól népiertásig” név alatt futó kutatás és az abból keletkezett anyag fontos mérföldköve a roma holokauszttal kapcsolatos tudásunknak. A kutatás anyagainak másolatai 2013–2014-ben kerültek a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely birtokába. A gyűjtemény 377 darab dokumentumot tartalmaz és a letétbe helyező Szuhay Péter neve alatt lett bejegyezve az archívum tárhelyén.

Mielőtt rátérnék a gyűjtemény keletkezésének történetére, illetve a dokumentumok rövid ismertetésére, fontosnak látom kontextusba helyezni a kutatást, s ezzel rámutatni annak jelentőségére. Mindezt Szuhay Péter egyik írására (2005) támaszkodva kívánom megtenni, mely szöveg a roma holokauszt emlékezettörténetét korszakolja Magyarországon a '70-es évektől napjainkig.

Szuhay az első szakaszt az emlékezet „feltalálásának” vagy „felfedezésének” hívja. Kemény István vezetésével 1971-ben zajlott az első országos reprezentatív felmérés³ a magyarországi cigány népességről, melynek során a kutatókra „felfedezésként” hatottak a romák 1940-es évekbeli üldözéseiről szóló történetek. Például a felmérésben résztvevő Lengyel Gabriella szociológus⁴ által készített élettörténet-interjúban interjúalánya, Kolompár Györgyné, többek között elmesélte, hogy 1944-ben elvitték a férjét katonának. „Akkor itt maradtam

1 PhD tudományos segédmunkatárs, MTA TK SZI

2 Szuhay Péter munkásságáról bővebben itt: <http://www.neprajz.hu/munkatarsak.php?id=11>

3 Erről bővebben lásd: Kemény István, Janky Béla és Lengyel Gabriella (2004) A magyarországi cigányság 1971-2003. Budapest: Gondolat Kiadó.

4 A Lengyel Gabriellával készült szakmai élettörténet interjú hozzáférhető a 20. Század Hangja Archívum Szociológiai történeti interjú-gyűjteményében, regisztrációt követően. Készítette: Szász Anna Lujza. Link: <http://www.20szadhangja.hu/>.

tizenegy gyerekkel, mert kerültek hozzám azokban a háborús időkben nevelt gyerekek is, a férjem testvéreitől, akiket befogadtam. (...) Közben minket elvittek a komáromi internálóba. Valamilyen gettóba. A nyilasok. Elvitték az egész cigányokat, zsidókat, cigányokat mind összeszedték. Annyian voltak Komáromban, abban a helyiségben, ahova letettek minket Révkomáromban, hogy egymás hátán voltunk. Ott annyi volt a halott, megették a tetűk bennünket, a halottak csomóra. Nem törődött velük senki egyáltalán. Egy hónapig ott voltunk. Nagyon sokat kivittek Németországba, akik vissza se jöttek, csak páran”.⁵

Az 1971-es interjúkból később számos cikk, tanulmány született, melyek a szélesebb nyilvánosságot is megismertették a roma holokauszt tényével. Említésre méltó többek között Lakatos Menyhért Füstös képek (1975) című, számos önéletrajzi elemet tartalmazó regénye, benne a háborúval és a csendőrök állandó jelenlétével vagy Csalog Zsolt Kilenc cigány (1977) című novelláskötete. Hozzá kell tenni, hogy a holokauszt története, emlékezete, és annak megismertetésért és elismertetésért folyó harc szorosan összefügg az emancipációért küzdő nemzetközi romamozgalom megszületésével és megerősödésével. Ezt az időszakot nevezi Szuhay az emlékezet „megszerzésének” vagy „kisajátításának”; amikor a roma értelmiség felismeri a roma holokauszt emlékezetének jelentőségét, relevánsnak gondolja azt a roma közösség életére vonatkoztatva s elkezdti programszinten tematizálni, ezzel is építve a roma közösségek öntudatát, identitását.

1978-ban Lakatos Menyhért és Choli Daróczi József együtt mentek a genfi második Roma Világkongresszusra, s meghatározó alakjaivá váltak a nemzetközi roma szcénának – ahogyan Péli Tamás vagy később Daróczi Ágnes –, s kiemelkedő szerepet játszottak nemzetközi szinten is a roma holokauszt emlékezetének értelmezésében; hogy mást ne mondjunk, az elnevezés-vitában Daróczi Ágnes javasolta a roma holokausztra az idővel kanonizálódott *Pharrajimos* kifejezést.⁶ A nemzetközi roma mozgalom egyik jelentős eredménye a 2001-ben Auschwitzben megnyitott „Az európai romák elpusztítása” című kiállítás mind emlékezzettörténeti (miután a *Pharrajimos* Auschwitz, azaz a holokauszt metaforikus jelölője terének a része lett), mind politikai szempontból is (a holokauszt történetén keresztül az európai történelem része lett a romák története).

A rendszerváltást követő nyilvános emlékezetpolitikai térben lehetőség nyílt az emlékezet „ritualizálására”, ahogy Szuhay fogalmaz. 1991-ben Nagykanizsán, 1993-ban Nyíregyházán került sor a roma holokauszt emlékmű avatására. 1996-ban Babócsán, Lengyelen, Szedresen, 1998-ban Várpalotán emlékeztek meg a roma holokausztról. A 2000-es évek elején a Roma Sajtóközpont és a Wesley János Lelkészsképző Főiskola helyezett el emléktáblákat országszerte, majd 2006-ban a Nehru parton elkészült a budapesti roma holokauszt emlékmű.

A magyarországi roma holokauszt emlékezete két pillér között ingadozik. Choli Daróczi József a roma áldozatok nyíregyházi emlékművének avatásán így fogalmazott: „Ünnepelni jöttünk? Nem. Nem ünneplünk, szomorúan emlékezünk. Emlékezünk és tiltakozunk” (Choli 1993:1). Azaz: emlékezni a múltra és tiltakozni a társadalmon kívüliség, a diszkrimináció, a peremre szorítottság, a méltóságtól való megfosztás ellen, kiállni azért,

5 A 20. Század Hangja Archívum az Open Society Archive-val szorosan együttműködve a Kemény István által vezetett 1971-es felmérés interjúinak összegyűjtésén, rendszerezésén és digitalizálásán dolgozik jelenleg. A gyűjtemény 2016. év első felében hozzáférhető és kutatható lesz.

6 Lásd erről bővebben: „Kései születés” rendezte: Kőszegi Edit és Szuhay Péter (2002, 67 min.), <https://www.youtube.com/watch?v=uDz0omxNBiQ>, illetve „Roma Polgárjogi Esték” beszélgetés-sorozat a „A roma politika intézményesülése” c. 105089. sz. OTKA kutatás keretein belül, mely beszélgetések videófelvételei és azok átiratai hozzáférhetőek a 20. Század Hangja Archívum tárhelyén.

hogyan a romák egyenlő és teljes értékű állampolgárai legyenek a magyar társadalomnak.

A rendszerváltást követő nyilvános emlékezetpolitikai térben „szóra bírhatóvá” váltak a holokauszt túlélői, az 1956-os forradalom vagy a kommunizmus szereplői, s a szabaddá váló emlékezés révén – másfajta politikai kényszerek alatt – beszélhették el a múltjukat. A romák, roma közösségek esetében úgy tűnt azonban, hogy sem a rendszerváltás előtt, sem pedig utána nem nagyon születtek visszaemlékezések. Ma már tudjuk (Szász 2015), hogy épp ellenkezőleg, számtalan emlék fogalmazódott meg, került „külső hordozóra,” ám ezek a többségi társadalom által felállított külső tabuk és privilégiumok miatt láthatatlanok maradtak – lásd például a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége munkásságát⁷; Sára Sándor Cigányok című 1962-es filmjének nyitó énekét⁸; az 1971-es Kemény István által vezetett kutatás egyes interjúit; Lakatos Menyhért Füstös képek című regényét 1975-ből⁹, illetve az 1990-es évek után többek között Katz Katalin, Michael Stewart, Daróczi Ágnes gyűjtéseit. Azaz a témába vágó kutatások (Katz Katalin, Daróczi Ágnes és Bársony János, Michael Stewart, Varga Ágota) dokumentumainak többségét a kutatók magángyűjteményük részének tekintik, így nehezen hozzáférhetőek, ha egyáltalán, illetve a dokumentumok többsége rossz állapotban, elavult hordozók börtönében pihen. A hozzáférés, adott esetben, lehetetlen voltán túl az állag minőségének romlása és esetleges megsemmisülése is óriási veszéllyel fenyeget. Megőrzés helyett inkább az anyagok és a bennük rejlő tudás „privatizálásának” lehetünk tanúi, mely odáig vezet, hogy a roma holokauszt története a mai napig a nemzeti történelmen kívül beszélődik el, nem része a kollektív emlékezetnek, ennél fogva az egyén és a csoport, közösség identitásképzésében sem vesz részt.

Hozzáférhetőség szempontjából friss kivételnek számít azonban Szuhay Péter gyűjteménye, amit a kutató 2013–2014-ben bocsátott a 20. Század Hangja Archívum rendelkezésére. A vele készült élettörténet interjúban így fogalmaz: „[Orsós Éva] ottan [Szerencsejáték Zrt.] dolgozott, amikor segítséget kért. Először az időszakos kiállításhoz [Holokauszt Dokumentációs és Emlékközpont, HDKE] kérte a segítségemet, aztán az időszakos kiállítás után Molnár Judit és Karsai László kértek meg, hogy vegyek részt az állandó kiállítás létrehozásában. A Nemzeti Múzeum valamilyen viszonyban volt a HDKE-vel, és akkor én voltam a romaügyekért felelős megbízott. Tehát a Páva utcai állandó kiállításon 4+1 családtörténet jelent meg, négy nagy és egy kicsi”(...).¹⁰

Így a 2004 tavaszán nyíló Holokauszt Emlékközpont időszakos kiállításának koncepciója eredetileg kizárólag a zsidó emlékezet bemutatását kívánta bemutatni, azonban Daróczi Ágnes, illetve a Roma Sajtóközpont (RSK) különösen erőteljes lobbijának köszönhetően szinte az utolsó pillanatban sikerült beemlíteni a kiállítás anyagába a roma holokausztot is. Igaz, csak alig két hét állt a kutatók, köztük Szuhay Péter rendelkezésére, hogy egy vállalható és izgalmas anyagot állítsanak össze, ami végül a központi térben nem, csak a zsinagóga

7 A Szövetség alapító nyilatkozatában említésre kerül a roma holokauszt tapasztalata, ugyanakkor egyik fontos törekvése volt a holokauszt túlélők kártalanítási ügyének elindítása.

8 A nyitójelenetben felcsendülő dal egy sirató és a roma holokausztról szól: „Elvitte a német a gyerekek apját/ Jaj, ahogy elvitte vissza sose adja/ Agyonlőnek babám, agyon is gyilkolnak/ Jaj a nagy utaknak, nem jöhetnek vissza...”

9 Lakatos Menyhért első regénye a valóság és a képzelet határán egyensúlyozva mutatja be egy roma közösség mindennapjait, mely egyre nehezebbé válik a folyamatos megkülönböztetéstől, fizikai bántalmazástól. A könyv utolsó jelenetében a csendőrség megjelenik a telepen és kiválasztja, majd bevagonírozza az ott lakók nagy részét.

10 A Szuhay Péterrel készült szakmai élettörténet interjú hozzáférhető a 20. Század Hangja Archívum Szociológiatörténeti interjúgyűjteményében, regisztrációt követően. Készítette: Lénárt András. Link: <http://www.20szadhangja.hu/>.

karzatán kapott helyet „Pharrajimos emlékezete” címmel. Mindennek ellenére fontos lépésnek számított, hogy befogadást nyert azon intézmény által, melynek (akkor legalábbis úgy tűnt) minden lehetősége megvan arra, hogy a holokauszt-diskurzus fő társadalmi-politikai aktorává avanzsáljon, s mely így a roma holokauszt emlékezetének kanonizációjában jelentős, formatív szerepet játszhat. A kiállítást Székely Gábor, Holocaust Közalapítvány kuratóriumának elnöke, és Orsós Éva felkérésére a Néprajzi Múzeum rendezte meg, Szuhay Péter pedig az intézmény részéről kijelölt kurátora volt, szoros együttműködésben Bernáth Gáborral, az RSK akkori vezetőjével, Bársony János történésszel, valamint munkatársaikkal, és a látványtervezővel, Szuhay Mártonnal. A tárlaton tizenkettő Bársony János, Daróczi Ágnes, Lojkó Lakatos József, a Roma Sajtóközpont munkatársai és Varga Ágota által készített visszaemlékezést, és az ezekhez kapcsolódó fotókat tekinthette meg a nagyközönség 2005 novemberéig. A kiállításból később egy könyv is született Bársony János és Daróczi Ágnes szerzőpáros tollából „Pharrajimos. Romák sorsa a holokauszt idején”¹¹ címmel.

A kiállítás koncepciója öt élettörténeten át kívánta kalauzolni a nézőt, így, a személyes emlékezeten keresztül engedve betekintést a 20. század első felének eseményeibe. Az öt elbeszélésből négy különböző státuszú zsidó családok emlékeit, míg az ötödik egy roma család hosszú időszakra vonatkozó történetét mutatja be. Egy ilyen (képileg is) dokumentálható roma család fellelésére végül is egy kisebb kutatócsoport alakult, s ennek Szuhay Péter lett a vezetője. A munka 2004 őszén indult, dandárja pedig 2005 első felére esett.¹² Általában a kutatók hozták előzetes ismereteik szerint a településeket, közösségeket illetve konkrét családokat. Az egyes közösségekben átlagban három interjú készült, s nem csak a holokauszt időszakát kérdezték az interjú készítői, hanem a család és a tágabb csoport történetét; a többség és a cigányság viszonyát, a cigányok munkamegosztásban elfoglalt helyét. Voltak, akik a helyi történészeket, tanítókat is megszólaltatták, vagy legalábbis írásait használták. A dokumentumok gyűjtése magába foglalta a fényképek, anyakönyvi bejegyzések, igazolványok, bármiféle határozatok, levelezések gyűjtését, valamint a településen az 1971-ben készített mélyinterjú másolatát. A terepmunka összegzéseként mindenki beszámolót írt kutatópontjáról.

A következő kutatók az alábbi helyeken végeztek terepmunkát (az alábbi interjúalanyokkal):

Balogh Krisztina: Doboz (Komáromi Károly; Köteles Erzsébet; Sztojka Béláné), **Őriszentpéter** (Forgács Dezsőné, Forgács Gyula, Forgács Valéria);

Berkes Béla: Domony (Bangó Jánosné, Piroska Adolfné Oláh Júlianna, Radics József),

Fleck Gábor: Bogyiszló (Csonka Ferenc, Toncsi bácsi), **Csentei geder** („nyomozati anyag”);

Hajnal László Endre: Szőny (interjútüredékek);

Kalla Éva: Dormánd (Csonka Sándor, Kakukk Béláné Fried Julianna, Nagy Sándor), **Tata** (Nyári János, Járóka Mária, Weisz György, Körmendi Géza);

Kőszegi Edit: Ozora (Bukovics Rudolf, Pfeifer Katalin, Pfeifer Anna);

Lakatos Elza: Bicsérd (Bagó Gyuláné Bogdán Aranka, Kocsis Lajos, Kő András, Vinczen Antal), **Esztergom** (Góman Gusztávné, Horváth Sándorné Horváth Katalin Liza, Horváth Andrásné Sárközi Júlia), **Győr** (Sárközi Antal,

11 Daróczi Ágnes – Bársony János (szerk.) (2004) *Pharrajimos: Romák sorsa a Holocaust idején*. Budapest: L'Harmattan.

12 A kutatómunkáról bővebben: Kovács Éva, Lénárt András, Szász Anna Lujza (2011) *A magyar Holocaust személyes történetének digitális gyűjteményeiről*, BUKSZ (23) 4., 336–352.

Pádár László);

Molnár István Gábor: Újpest (inkább csak közösség interjúk, beszámoló);

Sárközi Gábor: Ondód/Torony (Horváth Sándorné Horváth Zsuzsanna, Nyári Ernőné Sárközi Mária).

Nem volt egységes interjú vezérfonal; minden résztvevő kutató maga építette fel stratégiáját, a legfontosabb cél annak a közösségnek a megtalálása volt, ahonnan a legteljesebb történet „rekonstruálható”, „elmesélhető” és „illusztrálható”. Az interjúk fókusza a közösség és család-történet; életút, a borzalom éveinek konkrét, személyesen megélt története; a hazatérés utáni élet, a trauma feldolgozása, a kibeszélés. Az egyéb dokumentumok (fényképek, illetve egyéb archív anyagok, mint pl. anyakönyvi bejegyzés, igazolvány, családfa, levelezések, archív hírek stb.) pedig mindennek illusztrálására, alátámasztására kerültek begyűjtésre. A kutatás hangfelvételeit, kinyomtatott interjúit, jelentéseit és az eredeti fényképeket a Magyar Nemzeti Múzeum archívuma őrzi, míg a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely tárhelyén a digitális másolatok (377 dokumentum) tanulmányozhatóak.

HIVATKOZÁSOK

Choli Daróczi J. (1993) A cigány áldozatok emlékművének avatása. *Cigány Kritika*, 7:1.

Daróczi Á. – Bársony J. (szerk.) (2004) *Pharrajimos: Romák sorsa a Holocaust idején*. Budapest: L'Harmattan.

Kovács É. – Lénárt A. – Szász A. L. (2011) A magyar Holocaust személyes történetének digitális gyűjteményeiről, *BUKSZ* (23) 4. 336-352.

Szász, A. L. (2015) *Memory Emancipated. Exploring the Memory of the Nazi Genocide of Roma in Hungary*. Kéziratban. PhD disszertáció. ELTE TÁTK.

Szuhay P. (2005) A Holocausttól a Parrajimosig. A szemünk előtt kialakuló rítus, mint a romák történelmi metaforája. *Élet és Irodalom*, november 18.